

ԻՄ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՆՆԵՐԸ.

ԱԼԷԿՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻՑ ՂԱՐԱ.

Ես խոստացել եմ հետ զհետեւ իմ նկատողութիւնները գրել և խոստումս կատարումեմ: Ես հնախօս չեմ, հետեւաբար հնազօրութեան վերաբերեալ խնդիրներով չեմ զբաղուիլ. ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ, նոցա մասին մի քանի խօսք կը գրուցեմ ու կ'անցնեմ: Այս համառօտ նախաբանից յետոյ անցնեմ նպատակիս:

Ա.

Ալէքսանդրէ իւր Գերեզմանատանը, և շէնքն -- Բոլը:

Յայտնի է որ Ալէքսանդրապօլը արեւելեան Շիրակումն է, Արփաչայի ձախ ափի վերայ. իսկ Շիրակը մի լեռնադաշտակ է արգաւանդ սեւ հողով, ծովի մակերեւութից մօտ 1500 ոտնաչափ բարձր, Շիրակը այդ բարձրութեան վերայ գտնուելով հանդերձ, ամառը բաւական շոգ է լինում և սորա պատճառն, ըստ իս, ծառերի և բուսականութեան պակասութիւնն է, այս իսկ պատճառով էլ անձրեւների սակաւութիւնը:

Յունիս և Յուլիս ամիսներում Շիրակը գրեթէ անձրեւ չը քսուաւ և ամեն որ յուսահատ էր, երաշտութեան երեսից հնձոց պակասութիւն դուշակելով. այնպէս որ, Յուլիս ամսի մէջ, ցորենը և ալիւրը մէկէն ի մէկ բարձրացան, սակայն Աստուած Շիրակացու խեղճութեան զթաւով, լաւ ժամանակին անձրեւ տուեց, և անձրեւ տեղաց արտերի հասնելու այն կէտին որ քանի է կոչվում կամ հաւաքել: Այժմ, որ սկըսել են կալսել, տեսնում են որ բաւական արգիւնաւոր հունձը ևն ունեցել. թէպէտ ծղօնը չբարձրացաւ, սակայն հասկերը գոհացուցիչ թրւով հատիկներ են պարունակում: Եւ այս տարի Շիրակացին միայն անասնոց ուտեստի պակասութիւն կզգայ:

Ինչպէս ասացի, ամբողջ Շիրակի դաշտը այս ամառ բաւական ջերմ եղանակ ունէր, և Ալէքսանդրապօլցիք բաւական շոգ և քամու աւազախառն Բոլ վայելեցին, որով բաւական հիւանդացողներ եղան ու բաւականէն աւելի ննջեցեալներ հողին պահ տուին:

Ալէքսանդրապօլում, ի միջի այլոց, ննջեցեալների վերաբերութեամբ մի երկօք լաւ սովորութիւն կայ, առաջին այն է, որ ուրիշ տեղերի պէս ննջեցելոց դագաղի վերայ թաղման կարգը եկեղեցում կատարելիս, ազգականների կողմից լաց ու շէշ չի լինում. երկրորդ սովորական դարձած մեծածախ հացկերոյթ չի կատարվում ոչ գերեզմանոցում, և ոչ տանը: Ես չբղիտեմ թէ երբ և ի՞նչպէս է վերացել ազգականների սուգն ու լացը եկեղեցում կարգը կատարելիս, բայց մեռելահացը վերացել է մօտիկ տարիներումս Գեր. Սուքիաս Ապիսկոպոսի Փոխանոր-

դուժեան օրով, այն բարոյական պարտաւորութեամբ, որ ննջեցեալատէրերը յօժարակամ նուէրներ հասցնեն տեղւոյն աղքատանոցին ի տեղի հացկերութի ծախուց, Այս բարոյական պարտքը ոմանք զանց են անում կատարելու, բայց ոմանք էլ լիառատ կատարումն, ոչ միայն աղքատանոցին, այլև միւս հասարակական հաստատութեանց բաժին հանելով, Բայց ես դառնամ դէպի մի ամենակտրեւոր խնդիր,—

Ալէքսանդրապօլում տարուայ եղանակները իւրեանց յատկութեան կատակեալ արտայայտութեամբ իշխումն, օրինակ՝ զարուեր և աշուներ չափազանց անձրեային են լինում, փողոցները այդ ժամանակները կատարեալ ցեխի գետակներ ու լճակներ են ներկայացնում, տմառք՝ սարսափելի աւաղախառն փողին է իշխում, իսկ ձմեռը՝ ցուրտն ու թիփին, Գերեզմանատուներ քաղաքի կենդրոնից կամ եկեղեցիներից, որոնք համարեա մի գծի վերայ են, երկու վերստաչափ հեռի է, զարի վերայ, Յուդարկաւորները բնութեան դէմ մաքառում են ամեն անգամ դէպի մշտնջենական բնակարանը իւրեանց սիրելին տեղափոխելիս, կամ սարսափելի ցիւցին լճերի միջից ոստոստելով անցնելով և կամ փոշխեղդ լինելով, իսկ այդ սովորական ճանապարհի վերայ հոգացող չկայ, Այդ սովորական ճանապարհի երթևեկը որչափ կը հեշտանար, եթէ խճուղի դարձնէին, երկու կողմից քաղաքի մէջ լայն մայրուեր և առուակներ շինելով, Այս մասին տեղւոյս Հոգ. կառավարութիւնը զրազրութիւն է սկսել գեւ այն ժամանակին, երբ 1878 թուին Ալէքսանդրապօլու Գաւառապետը Ապրիլի 18ին № 3777 պաշտօնական հաղորդագրութեամբ յայտնումէ կառավարութեանը գերեզմանատան փոխադրութեան համար կազմած արձանագրութիւնը, «որից երևումէ որ, ի միջի այլոց որոշուած է յանձնել ճարտարապետական իշխանութեան քաղաքիս, կարգադրել, նորոգ գերեզմանատան ճանապարհը շինել արքունի զանձարանի և քաղաքի հաշուով ընդ նմին և տեղը շրջապատել նշանաւոր գծերով և յետոյ պարսպով» (Չակերտներով որոշուածը վեր առած ու փոխադրած է Հոգ. կառավարութեան Պ. Բաբայանների յայտարարութեան մասին կայացած զեկուցումից):

Գերեզմանատուներ փոխադրուել է որոշուած տեղը, բայց խոստումը ճանապարհի շինութեան և գերեզմանոցը պարսպելու համար, ոչ միայն չէ իրագործուել, այլ մոռացուել է անգամ:

Ինչպէս յայտնի է պաշտօնական զրազրութիւններից, նոր գերեզմանատուներ սկիզբն է առել 1878 թուին, չընայելով այդ կարճ ժամանակին, բաւական ընդարձակ տեղ արդէն շէրիմներով ծածկուած է, որ ցաւալի բան է, եթէ Ալէքսանդրապօլի կլիման ընդհանրապէս առողջարար է, ապրակոյս չըկայ, Այդ ժողովուրդը, պատմութիւնից յայտնի է որ, շատակերէն բաղմամբունդ է, որչափ նախանձելի կը լինէր ժողովրդեան կեցութիւնը՝ եթէ հոգ տարուէր առողջապահութեան վերայ Զ. և Բ. փայն գիւղացիք, այլև քաղաքացւոց մեծ մասը դեռ գետնափոր

խոնաւ բնակարաններում են պատասպարւում. ուր օդը և արևի ջերմութիւնը մանուկէ մի փոքրիկ երդիկից, Այս իսկ պատճառով զանազան հիւանդութիւնները քաղաքիցս անպակաս են, որոնք նպաստում են գերեզմանատան այդպէս շուտ լցուելուն: Մենք հայերս դեռ չենք սովորել մեր դորձերի մէջ կարգ կանոն պահել. այսպէս էլ գերեզմանատան մէջ ննջեցեալները խառն ի խուռն թաղուած են, այն ինչ կարելի էր օրինաւոր կարգին ուղիներ թողնել և ննջեցեալներին առանձին առանձին յատկացեալ մասերում թաղելով՝ ընդհանուր կարգ պահպանել, որով երթեկութիւնը գերեզմանատան մէջ կը հեշտանար, Արեւիկէր մինչև անգամ, եթէ ոչ իւրաքանքանչիւր շիրիմները բնական ծաղիկներով շրջապատել, գոնէ շրջան կազմող ուղիների երկու կողմը ծառեր տնկել, որով մեռելոց այդ տխուր աշխարհը հաճոյական տեսք կստանար և մարդիկ՝ որ սիրում են առհասարակ այդ խաղաղ բնակարանի մէջ յաճախել և բաւականութիւն են ղգում՝ շիրիմների արձանագրերը կարդալով, այդ ծառերի հովանեաց տակ նստել և կարգացած արձանագրութեանց իմաստների տրամադրութեան տակ առ վայր մի մոռանալ աշխարհը իւր բոլոր մոլութիւններով, ուր առ վայր մի առաքինութիւնը կանգնումէ իւր յաղթանակը և մարդուն ստիպումէ լինել բարի, բարեգործ, արդար, ուղղամիտ, պարտաճանաչ և մարդասէր ընկեր, խնամառատ ծնող և պիտանի քաղաքացի, Գոնէ իմ վերայ այդ տղաւորութիւնը թողնում են շիրիմների արձանագրերը, որոնք իւրեանց մէջ են բովանդակում մարդկային մտքի առաքինութեան վերաբերեալ բոլոր նրբամտութիւնները, Բայց ես չեղուեցի:

Ինչպէս տեղւոյս Հոգ. Առաքմարութիւնը գերեզմանատան ճանապարհը խճուղի դարձնելու համար գրագրութիւն է սկսել ում հետ հարկն է, այնպէս էլ գերեզմանատունը արասպապատ և ծառազարդ անելու համար սկզբնառիթ են եղել ինչպէս յիշեցի Մեծ. եղբարը—Գէ. որդ և Բժշկապետ Աւետիք Բաբայեանը, որոնք գրաւոր (№ 25 մարտի 5ին 1880 ամի) յայտարարութեամբ այդ նպատակին իւրեանց նուէրը ներկայացնելով Հոգ. կառավարութեանը՝ խնդրում են կարգադրել, որ Աղքատանոցի հոգաբարձութիւնը իւրաքանչիւր ունեւոր ննջեցեալատեղերից նուէրներ ստանայ նոյն նպատակի համար. և երեք ամիսը մի անգամ հաշիւը ներկայացնի Հոգ. Առաքմարութեան ի տնօրէնութիւն, Հոգ. Առաքմարութիւնը յիշեալ Բաբայեանների ներկայացրած գրամը (№ 419 մարտի 19ին 1880 ամի) հրամանագրով ուղարկելով աղքատանոցի Հոգաբարձութեան՝ հարկաւոր կարգադրութիւնն անումէ՝ տալով ժապաւինեալ տումար մուտքն ու ծախքը գրելու, և պատուիրելով, որ աշխատեն հոգաբարձութեան այդ գեղեցիկ նպատակի կատարման համար: Բայց ինչպէս այդ տեսակ գեղեցիկ նպատակները միանգամ միտք բերելով մինչև կատարելը մոռացվում են, նոյնպէս էլ այս՝ մոռացութեան է տրվում. և եթէ դէպքը չը պատահէր, ես գուցէ բնաւ այդ

մասին տեղեկութիւն չ'ունենայի: Յուսարով որ ժամանակը կ'ուզէ այն ամենը, ինչ որ մենք անհոգութեամբ պակաս ենք թողնում, մեղքաւ մեղադրելով մեր յուլութեան, ծուլութեան, թուլութեան, անտարբերութեան և որ զխաւորն է՝ շուտով մոռացութեան համար: Շարունակեմ:

Յունիսից սկսած մինչև Յուլիսի վերջերքը քաղաքիս սոփորական հողմը իրիկնապահներին փշուժէր սաստկութեամբ՝ աւաղախառն փոշեղէն ամպեր յարուցանելով և ի պատիժ՝ քաղաքացւոց անտարբերութեան նոցա աչքերը լցնելով, որ տեսնումեն ծառերի բացակայութիւնից յառաջացած այդ պատուհասը և չեն հոգս անում: Աւաղախառն փոշու հետ ոչ սակաւ նեղութիւն պատճառեց և արտաքոյ կարգի տալովութիւնը, որ արեւի տակ Բօմիւրի ջերմաչափով հասնումէր 43 աստիճանի 11—3 ժամը Յուլիս և Օգոստոս ամիսներում, որ թէև անհաւատալի է թւում, սակայն իրողութիւն է: Զերմութիւնը այնքան սաստիկ է եղել, որ նկատել են մոծակներ մանաւանդ քաղաքիս հարաւարեմտեան կողմը եղած Արփաչայի ջրաւտ և կանաչուտ եղերքներում:

Մի քանի օրով աղատութիւն գտնել կամենալով այդ արտաքոյ կարգի շոքերից և հրամանաւ հանգչիլ կամենալով պաշտօնիս զբաղմունքներից, ցանկացայ տեսնել Ղարս քաղաքը, բայց նախ քան ուղեգրութիւնս սկսելը մի քանի խօսք էլ տեղւոյս դպրոցների մասին խօսեմ հարեւանցի կերպով:

Բ.

Արեւմտեան Պարսկաստանի Պարսկաստանի Բեհմանի Գաւրոցը

Յունիսի 1 ին սկսուելով տեղւոյս երկսեռ Գաւրոցների քննութիւնը՝ վերջացաւ նոյն ամսոյ վերջերին և ուսուցիչները դպրոցների վարչութեանց հետ տարեկան ուսումնական մասին զեկուցումները պատրաստելով՝ գնացին ամառանոց և Տփլիսի Հայ Սեռուցչական ժողովը: Ես դպրոցների ոչ ուսումնական և ոչ տնտեսական մասին պէտք է խօսեմ: այլ մի խնդրի մասին՝ որ յարուցուած է տեղւոյս Արեւմտեան Պարսկաստանի վերածելու համար:

Ալեքսանդրապօլի Արեւմտեան Պարսկաստանի դարձնելու համար տեղւոյն հասարակութիւնը և դպրոցի հոգաբարձութիւնը զեռ 1870 թուականների սկիզբներում հոգս է արել յատուկ կանոնադիր խմբագրելով դպրոցի համար և առաջարկելով Ահմադաթ Պաթուկիկոսին ի հաստատութիւն: Այդ կանոնադրութեան մէջ դպրոցը միշտ Բեհմանի էր յիշուած: Բայց Ահմադաթի կողմից հաստատուածի մէջ վիճակայինի է փոխուած: Այս այսպէս. բայց տեղւոյս հասարակութիւնը ու մի խումբ երիտասարդներ խիստ փափագ ունին Արեւմտեան Պարսկաստանի վերածել Բեհմանի, և որովհետեւ ըստ օրինաց իւրաքանչիւր թիւ մի թեմական դպրանոց

պէտք է ունենայ, և Նրեանի թեմի դպրոցը հենց Նրեանումն է, Պատուելի երիտասարդները ցանկանում են որ թէ՛ մէկն անունը Նրեանի դպրոցից վերցուի և յատկացնուի Ալէքսանդրապոլի դպրոցին մի քանի յարգելի պատճառներով:—Նախ՝ որ Ալէքսանդրապոլի Վիճակային դպրոցը աւելի ապահով դրութիւն ունի և երկրորդ՝ մինչդեռ Նրեանում միջնակարգ արքունի դպրոցներ մի քանի հատ լինելով բաւականացնում են տեղւոյ Հայերի ձգտումը և թեմական դպրոցի բարձր դասարանները փակ են մնում, Ալէքսանդրապոլում այդպիսի միջնակարգ դպրոցներ չլինելով՝ ժողովուրդը իւր որդւոց հիմնաւոր կրթութիւն, ընդ նմին՝ և իւր ուսումնաւանջ մանկաւոյն, արտօնութիւն տալուց զուրկ է մնում, բայց եթէ Ալէքսանդրապոլի դպրոցը թեմական դառնայ, կարող է ժողովրդեան այդ իզձը լցնել, Արթուրիւն ստանալու հետ արտօնութիւն ստանալը կեանքի խնդիր է մանաւանդ սորանից յետոյ և ես կ'ցոնկայի ոչ միայն Նրեանինն ու Ալէքսանդրապոլինը թեմական դառնային, այլև միւս հայաշատ քաղաքներինը ևս: Բայց եթէ ջանքը լինելու է միայն արտօնութիւն ստանալու և փառասիրութիւն յագեցնելու համար, ըստ իս, խորհուրդ չունի, Գիցուք Նրեանի դպրոցը թեմական է, զորանից ի՞նչ օգուտ, երբ համապատասխան դասարանները չունի, այս դեռ բաւական չէ: Դպրոցի վարչութիւնը գուցէ միայն ունենալու համար Գ. և Գ. դասարան է պահել, ուր անցեալ ուսումնական տարին Գ. ում երեք, իսկ Գ. ում չորս աշակերտ միայն կային, Մի դպրոցի համար, որի նիւթական միջոցները կոպէկներով են հաշուում, այդ տեսակ տնօրէնութիւն, եթէ ոչ յանցանք, գոնէ շոտյութիւն պէտք է անուանել: Ըստ չէր լինիլ Գ. և Գ. դասարանների վերայ զուր ծախսեր անելու տեղ՝ ստորին դասարանների զուգընթացներ աւելացնելն տարրական կրթութիւնը մանուկներին հայ մայրենի լեզուով մատակարարելու համար, որով նոքա կարող կըլինէին արքունի դպրոցներում մեծ յառաջագիմութիւն գործել, քան թէ երկու դասարանների միայն եօթըն աշակերտի համար երկու և աւելի ստորին դասարաններ իւրաքանչիւրը միջին թուով 40 աշակերտներով զրկել մայրենի լեզուի ուսումից: առ այս, այսքան, Դառնալով Ալէքսանդրապոլի դպրոցին, կասեմ:—

Ալէքսանդրապոլի վիճակի համար հարկաւոր է մի միջնակարգ դպրոց տեղւոյն բազմահայ գիւղօրէից և նոյն ինքն քաղաքի պէտքը լրացնելու համար, արժանաւոր ուսուցիչներ ընծայելով ծխական դպրոցներին և բանդէտ քահանայ՝ եկեղեցիներին, որոց սակաւութիւնը ոչ միայն զգալի է, այլ սովի չափ տաղնապալի: Բայց նախ քան այդ տեսակ դպրոցի համար մտածելը, պէտք է մտածել աշակերտ հասցնել հարկաւոր քանակութեամբ, որ Նրեանի դպրոցի դէպքերը յերեան չը գան: պէտք է միտ դարձնել նախ և առաջ թաղական դպրոցների թիւը աւելացնել քաղաքում, Վիճակային դպրոցի առաջին դասատանը հար-

կատար քանակութեամբ աշակերտ հասցնելու համար. որով վիճակա-
յին զպրոցը աղատուելով պատրաստականների զուգընթացներից, իւր
ուժը կը կենդրոնացնի միայն հիմնական դասարանների յառաջադի-
մութեան վերայ:

Թէ պայտէս և թէ այնպէս, որչափ Ալէքսանդրապօլցիք ցանկա-
նումեն իւրեանց դպրոցի վիճակը բարձրացնել՝ մինչև անգամ Երևանի
դպրոցի արտօնութեան վերայ աչք ունենալով՝ եթէ ուրիշ կերպ չի
յաջողել, նոյնքան էլ Երևանցիք պէտք է աշխատէին իւրեանց
շնորհուած արտօնութեան համար հոգալ, պաշտպանել իրանց իրա-
ւունքը միևնոյն ժամանակ դպրոցի վիճակը բարելաւելով. բայց
ինչ ենք տեսնում, յարեւելից և յարեւմտից վեր են կենում Երևանի
դպրոցը պաշտպանելու. իսկ Երևանցիք դուցէ և իւրեանց նուիրուած
փաստարանութիւնները չեն կարդում։ Մինչդեռ Պ. Ղ. Աղայեանը
Շուշուց իսկ Պ. Յ. Գ. Ախալցխայից Երևանի դպրոցի ներկայ արտօ-
նութիւնը հարկաւոր համարելով պատճառաբանութիւններ են անում,
Երևանի դպրոցի ուսումնական հոգաբարձուք և գրագէտ տեսուչն ու
ուսուցիչները բոլորովին լուռ են մնում. այս լռութեան պատճառը
չեմ վստահանում այդ աստիճան անտարբերութիւնը համարել. երևի
մի յարգելի պատճառ կայ, Ինչևիցէ. ամփոփելով գրուածքս այդ մա-
սին՝ Երևանցւոց համար ցանկանում եմ արթնութիւն իւրեանց ա-
ռանձնաշնորհալ արտօնութիւնը արդիւնաւոր կերպով պահպանելու,
իսկ ալէքսանդրապօլցւոց համար ցանկանում եմ նախ՝ թաղական դպրոց-
ների շատութիւն և վիճակային դպրոցի հիմնական դասարանների
հիմնաւոր կրթութիւն և ապա թեմական դպրոց ունենալու ձգտում,
եթէ միայն արտօնութեան համար չէ։ Գառնամ ուղեգրութեանս։

9.

[illegible]

Ինչպէս վերը ասացի, Ալէքսանդրապօլի շոքերից և զրադմունքներիցս մի փոքր դիւր գտնելու համար՝ ցանկացայ Ղարս տեսնելու փափագս իրագործել և Յուլիսի 15ին առաւօտեան ժամը 6ին կառք նստելով երկու ուղեկիցների հետ բռնեցինք Ղարսայ ճանապարհը, որ մինչև Ղարս և կարծեմ այնտեղից մինչև սահմանադուլիս խճուղի է:

Գեռ նոր նուաճուած երկիրը չմտած, դեռ Արփաչայը չ'անցած՝
մենք հետզհետեւ անցանք Ալէքսանդրապոլի հռչակաւոր բերդի կող-
քով, որ շինուած է Արփաչայի ձախ ափի վերայ: Գետի ձորի մէջ բեր-
դից ներքեւ, Ճանապարհին մօտ դեռ մ'նում են սահմանադիտին վերա-
բերեալ մի քանի հարկաւոր հաստատութեանց շինութեան մնացորդ-
ները քայքայուած դրութեամբ, նոյնպէս և գետի միւս ափին տաճկաց

վերաբերեալների հետքերը, բայց աւելի աւերակ, Մենք Արփաչայը անցանք մի քարաշէն կամրջով՝ որ վերջին Ռուս—Տաճկական պատերազմի ժամանակ է շինուած՝ ինչպէս և խճուղին։ Արփաչայը որով և կամուրջը կամ հին սահմանագլուխը Ալէքսանդրապոլից հետի է 3 վերստի չափով։ Վամուրջը անցնելով՝ մենք արգէն նոր նուաճուած երկրումն էինք, և ամեն պատահած դարուփոս խօսակցութեան առարկայ էր դառնում։ Ալէքսանդրապոլից դէպի Ղարս տանող ճանապարհի առաջին կայարանն է Արգինայ և մենք մինչև Արգինայ հասնելը, անցանք հայրի և թուրքի թիքնիղ գիւղերի մօտից։

Այդ գիւղերը գտնվում են փոսորակի մէջ, որոնցից հարաւ բարձրացող մի բարձրաւանդակի վերայ կայ մի հին ամրոց, որ կոչվում է գիւղերի անունով Թիքնիղ, Թէ գիւղերը և թէ ամրոցը ճանապարհից դուրս լինելով՝ ես պատեհ առիթ էր կարողացայ ունենալ տեսնելու։ Բայց, ինչպէս ինձ պատմեց գիտակ ուղեկից քնկերս, ճիշտ Ղափուլիի ամրոցի պէս է եղել։ Իսկ Ղափուլիի ամրոցը, որ Ալէքսանդրապոլի գաւառումն է և հարաւային կողմն է գտնվում 2 ժամու հեռաւորութեամբ, կրաշաղախ խարտեաշ կոփածոյ քարերով մի շէնք է բարձր պարիսպներով և բրգաձև անկիւններով և շատ մեծ ծաւալ չունի։

Ժողովրդեան աւանդութեան նայելով, այդ ամրոցները (Ղալէք) շինուած են լեզղու ժամանակին, ուր պատսպարուել է Հայ Բրիտանեայն բարութեան լեզղիների հալածողներից ազատուելու համար։ Ես անցնալ տարի տեսայ Ղափուլիի ամրոցը (Ղալայ) շատ հետաքրքիր եղայ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն ստանալ ժողովրդեան բերանացի աւանդութիւններից, բայց աւելի ոչ ինչ չ'կարողացայ լսել, գիր և արձանագրութիւն չ'կարողացայ նկատել պատերի վերայ։ Առանց ժողովրդեան աւանդութեան դէմ՝ մեղանչել յաւակնելու, իբրև ենթադրութիւն կ'ասեմ՝ որ, այդ ամրոցները լեզղիների ժամանակից առաջ են շինուած, որովհետև լեզղիների ասպատակութիւնները տեղի էին ունենում անցնալ դարու մէջ, երբ Հայաստանը փոփոխակի Յունաց Արաբաց, Պարսից և վերջապէս Տաճկաց իշխանութեան տակ ընկնելով յողիս ապաստան էր մնացել, ժողովուրդը յետին թշուառութեան մէջ, իւր զիւրութիւնը միայն գաղթականութեան մէջ էր փնտռում, չեմ յիշում դեռ Շահ—Աբասի մեծ գաղթականութիւնը և աւերածութիւնները Հայաստանի մէջ, Այդ ողորմելի դրութեամբ Հայերը բնակէին կարող միջոց ունենալ ամրոցներ կառուցանելու այնպէս, ինչպէս Ղափուլիին է, որպիսի շինութիւն կառուցանելու համար հարկաւոր է իշխանական սաստ և բաւական ոյժ, ժողովրդին աշխատացնելու համար։ Ըստ իս, այդ ամրոցները Բագրատունեաց հարստութեան օրով են շինուած և իշխանազն սեպուհների բնակարան պէտք է համանել, և պատսպարան, թող ներքին պատերազմներն ու վէճերը, Յունական աւերածութեանց և Ալիաքանների կոտորածների առաջ։ Այդ

ամրոցները այժմեան ռազմագիտութեան առաջ նշանակութիւն չունին, և թնդանօթի մի քանի հարուած կարող են ճանապարհ բաց անել զէպի ամրոցի մէջը, բայց նեւ — նեղի (աղեղ) դարերում դոքա անառիկ կարող էին համարուել:

Հ. Ալիշան Ղափուլիի ամրոցի համար ոչ ինչ չէ գրում. այլ արեւելեան Շիրակայ գիւղերի կարգում միայն գիւղի անունը տալով անցնումէ. *) իսկ Թիքնիզի համար «յորում հին շինուած մի» ասելով, մէջ է բերում Հ. Ներսէս Սարգսեանի գրուածքը. որից երևումէ թէ. ամրոցը «բերդ մի հոյակապ» է. Հ. Սարգսեան նկարագրումէ տեղի գիւղը և բերդի գրութիւնը, յաւելացնելով՝ որ ինքը չէ կարողացել արձանագրութիւն ինչ տեսնել, որ ժողովրդեան պատմութեան հետեւելով՝ այլ քարերի հետ պոկած և ուրիշ բանի գործ դրած է համարում. Հայր Ալիշան Սարգսեանի նկարագրութեամբ Թիքնիզի ամրոցի մասին խօսելուց յետոյ իւր կողմից աւելացնումէ. «Ի հարաւոյ արեւելից գեղջն (Տիգնիս) կայ բերդդ այդ, ի 1535 2. բարձու լեռնակի, և աւանդի մեհնատեղի լինել ի հնումն» **) Հ. Կիւրեղ Պ. Սրապեան ոչինչ չէ գրում այդ մասին. ***)

Թէպէտ Հ. Սարգսեան ասումէ որ Թիքնիզի ամրոցի արձանագիրը ըստ վկայելոյ ականատեսից, ուրիշ քարերի հետ տարուել է ի պէտս այլ շինութեանց. սակայն ես կարծում եմ՝ որ ընաւ արձանագիր չէ եղել. որովհետեւ Ղափուլիինը չ'ունի:

Մեր նախնիք՝ որ սովոր էին ամեն մի մատուռը պատմութեան համար աննշան արձանագրերով զարդարել, որոնք յայտնում են այս կամ այն մի նուէրք, զլացել են այդպիսի ամրոցների ճակատին մի մի արձանաքար կպցնել, երեւի նորա համար, որ մատուռն ու եկեղեցին իրրեւ սրբատեղիք շինողի բարեպաշտութեան առհաւատչեայ համարուելով՝ նոցա յարգը բարձրացնելիս են եղել. այն ի նշ ամրոց շինողները այդ բազմը չեն ունեցել, և դոցա շինութիւնը և ով գիտէ ինչ դառն յիշատակութիւններ կարող էին կապուած լինել այդ ամրոցների շինութեան ու նոցա շինողների անուան հետ: Արովհետեւ այդ ամրոցներից ու բերդերից շատը շինուած են իրրեւ ամբարդակ հարազատ ազգային բուն իշխանութեան գէմ ընդգլխելու համար: Շատ համարելով այսօր, դառնամ ուղեգրութեանս, յոյս ունենալով որ այժմ հետաքրքիր հնախոյզ անձինք աւելի մանրամասնաբար ի մօտոյ զննելով Շիրակի ռազմութիւն հնութիւնները՝ հարուստ նիւթ կը մատակարարեն հետաքրքիր Հայ հասարակութեան:

Թիքնիզիների մօտով անցնումէ Քարախանէ գետակը իւր գետակներով, որ միանումէ Արփաշայի Բաշ—Շօրագետի—հին Շիրակաւանի կամ Նրազգաւորսի մօտ, որի մասին յետոյ:

*) Ներակ երես 167. **) Նոյն երես 3. ***) Արարատ 1879 թ.

Հարթ ճանապարհը ու ամուր քարաշէն կամուրջները բարձրաբար-
բառ քարոզում են որ, քաղաքակիրթ և լուսաւորեալ տէրութեան
ձեռք է կատարել այդ ամենը իւր զօրութեան և իւր հպատակների բա-
քեկեցութեան համար, այդ ամենը Ռուսաց տիրապետութեան օրով են
շինուած:

Գ.

Արդե՞ս, և ի՞նչ հնա-լի-ւն:

Մէք հասանք Արգինայ, իջանք սուրհանգակատան սենեակներից մի-
նում. և մինչև հանգու հունգը, տեսանք եղած հնութիւններից ա-
մենանկատելին—Արգինայի հռչակաւոր եկեղեցու մնացորդը, Այդ
մնացորդն է եկեղեցու հիւսիսային և մասամբ արեւմտեան պատը,
եղած մնացորդից կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցին շինուած է եղել
յար և նման Երազգաւորսի եկեղեցուն, ինչպէս երեւում է, առանց
սիւնի, որպիսի են Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիների շատերը—
Մարմաշէն, Երազգաւորս և յն:

Արգինայի եկեղեցու մնացորդի—հիւսիսային պատի ներսի դհի որմ-
նակամարի վերայ կայ մի արձանագրութիւն, որի մի քանի բառերը
հաղիւ կարողացանք կարգալ հեռադիտակով և կարգացածներս գրե-
լով թողի ուղեկցիս մօտ, որ զժբաղդաբար մինչև ուղեգրութեանս
կարգի գնելը՝ կորցրել էր այլ թղթերի հետ: Այդ մի քանի բառերն
էին, որքան յիշում ենք. «Քեռորդի Խաչկայ Հայոց Վաթուղիկոսի» և
մի քանի բառ, որ մոռացել եմ: Արգինայի նոյնպէս և Երազգաւորսի
եկեղեցիքը՝ նայելով իրանց մեծութեան՝ շատ ու շատ բարձր են:

Արեւմտեան Շիրակայ հնութիւնների մասին փոքր ի շատէ գրել են
հանգուցեալ Աբէլ և Սարգիս Եպիսկոպոսները՝ մեծ մասամբ Անին ի
նկատի ունելով, նոյնպէս Հասխաթունեան հանգուցեալ Յովհաննէս
Եպիսկոպոսը: Արեւմտեան Շիրակի մասին աւելի ընդարձակ գրել է
Հ. Կիւրեղ Վարդապետ Սրապեան՝ որ ուղարկուել էր Վեհափառ Վա-
թուղիկոսից նոր նուաճուած երկրի հայաբնակ տեղերը վիճակագրելու,
որ Արգինայի մասին խօսում է առանձին հատուածի մէջ ընդ վերնագ-
րովս «Արգինայ գիւղաքաղաք»: Հայր Կիւրեղ Արգինայի «մեծ Աթոռ»
և այնտեղ մեռնոն եփած լինելուն բերում է հայերի և թուրքերի աւան-
դական խօսուածքը ի վկայութիւն: Եւ յիշում է Հայ պատմիչների
խօսքերը, որոնք ապացուցանում են Արգինայի ոչ միայն անցեալ փառ-
քը իւր փարթաւութեամբ, Հայրապետական Աթոռը իւր մէջ հիւրն-
կալելու պատեհութիւնը ունենալով, այլև մեծ ուսումնատեղի լինելը,
որի մէջ դաստիարակուածները պապանձացնելիս են եղել Յունաց ի-
մաստակ աստուածաբաններին: Հ. Կիւրեղ ոչինչ չէ խօսում Արգինայի
եկեղեցու այժմեան մնացորդի համար, (տես Արարատ 1879 թ. երես

229—230 և 306—307. Յունիս, Յուլիս ամսատետրակներ), Շիրակայ մասին գրել է նաև Քաջրեբրունին՝ Փռլի մէջ, որ ունիմ ձեռքիս տակ որոնցից օգտուելու տրամադրութիւնս չեմ ծածկում նկատողութիւններս հետաքրքիր դարձնելու համար:

Արգինայի եկեղեցու մասին Լ. Ալիշան «Զայժմեան վիճակ այսպիսւոյ քաջանշան տեղւոյ այսպէս ստորագրէ մերս Սարգիսեան» ասելով*), չակերտի մէջ առնումէ հետեւելը.— «Աւանացեալ այդ Բագրատունիներ Արգինայ և պայծառ եկեղեցեօք պերճացեալ առ մի ի հասարակ զիւղիցն է տաճկարնակ սակաւաթիւ տամբը ի մեծին դաշտավայրի, ժամաւ հեռի ի Թիքնիզայ, բլրոց բարձանց կալով ի թիկանց նորա յարեմտից, նախնի մատենագրացն յիշատակք զչինուածոց Արգինայի սակաւք են, Հայրապետանոցն և եկեղեցիք, զորս Խաչկայ Վաթուղիկոսի ասէ, շինեալ Ասողիկ, զեկեղեցեացն բազում գովասանութեամբ խօսի, հրաշատեսիլս և չքնաղագեղս ասելով յօրինուածովք: «Զերիցն ի դոցանէ չունիմ ինչ ասել, որոց կմախք հազիւ տեսնին զերեսօք գետնոյ միումն և եթ կոփածոյ քարանցն իսպառ փոնցեալ իբրեւ մորթեղերձ եղելոյ՝ անյայտացեալ ձեռովն արձանացեալ կայ: «Սակայն մեծն այն ի չորիցն՝ Վաթուղիկէն անուանեալ, զոր շինեալ ասէ նոյն մատենագիր վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք, գմբեթարդ խորան երկնանման, հիւսիսային որմոյն և եթ հանդերձ կիսասեւամբն արեւմտեան կողմանն կանգուն կացեալ, բաւական լինի զարթուցանել զհաճոյական ախորժակ հնասիրին՝ ընդ վտեմութեան ձեռոյն, և անմահ կարգալ զձեռն ճարտարապետին իւրոյ Տրբդատայ, որ նախ հիմն արկ սմին, և յետ այնորիկ կաթուղիկէին Անոյ: «Տարածութեամբ շատ փոքր է սա քան զնա, այլ հոյակապութեամբն ոչ այնպէս: Արձանագրերն՝ որ ի վերայ արեւմտեան դրանն՝ իսպառ խանդարեալ, թուական մի և եթ նշմարի ի նմա ՆԿԱ (1012) **), «Կայր և այլ տող մի արձանագիր յորմն անդ հիւսիսոյ ի ներքին կողմին, այլ առ տեղւոյն բարձրութիւն անվերձանեկի մնաց, Վաթուղիկոսունք երկու, Անանիա և Խաչիկ աստանօր թաղեցան, որոց ցանկալի էր արդեօք շիրմացն անարատ կալ ցայսօր, այլ ոչ գիտեմ, ո՞ր կատարած եհաս նոցա, Ի կողմն արեւմտից ի մէջ ձորոյն երեւին այլ ևս քարակոյտք աւերակաց և առ ափամբ սեպացեալ բլրոցն՝ աւերակ ամրոցի, Իսկ Հայրապետանոցին՝ և ոչ հետք նշմարին: »

Լ. Ալիշանի հետազօտութիւնից երևումէ որ Արգինան նշանաւոր տեղ է եղել Զ. դարում, բայց աւելի հռչակ է ստացել Փ. դարում, երբ Վաթուղիկոսական Աթոռը այդտեղ է փոխադրուել:

(*) Շիրակ երես 12 — 13.

(**) Խաչկայ կաթուղիկոսանոյք, քստ Սայիփաննոսի Տարտեղւոյ է ի ՆԻԱ, Թուրք. (տես «Արարատ» 1879 թ. 229.

Հ. Սարգիս բաղդ է ունեցել բաց ի յիշեալ եկեղեցուց ուրիշ երեքի էլ կմախքը տեսնելու. մենք այդ բաղդն էլ չունեցանք, որովհետեւ կըմախքներն այլեւս չկան, միայն կրաշաղախ մի քանի գետնատարած թումբեր. ցոյց են տալիս թէ, այնտեղ եկեղեցի կամ շինութիւն է եղել. Հ. Սարգիս փափագ է յայտնում, որ Խաչիկ և Անանիա Վաթուղիկոսների գերեզմանները անարատ կենային, Տաճարն ու եկեղեցին անարատ չպահողը Վաթուղիկոսի գերեզմանին կը խնայէր, բայց գուցէ գերեզմանները հողակոյտերի տակն են, որոնք բաւական բարձրացած են մինչև դրան կէսը անհետացնելու. Մեր՝ եկեղեցին զննելու ժամանակ մի քանի հայ գիւղացիք ընդ հովանեաւ նստած խորհրդածում էին տխուր. չըզիտեմ եկեղեցու ողբալի դրութիւնն ունէին ի նկատի թէ, մի ուրիշ աւելի ողբալի պատճառ կար:

Արգինայի բնակիչքը տաճիկ են եղել, որոնք գաղթել են՝ Ռուսաց իշխանութեան տակ չմնալու համար. մի քանի տուն են մնացել, որոնց գետնափոր խրճիթները նախանձելի դրութիւն չեն ներկայացնում. Տաճիկների գաղթելուց յետոյ Վառաժարութիւնը մալականներով է բնակեցրել այդ գիւղը, որոնք, ինչպէս յետոյ առիթ ունեցայ հենց իրանցից ականջալուր լինելու, գոհ չեն իրանց նոր բնակավայրից. Գաւառական վարչութեան բոլոր գիւնատները Արգինայումն են, որ այդ բաղդին արժանացել է միայն ճանապարհի վերայ գտնուելով. Գաւառը կոչվումէ Շօրագեալ:

Արգինան Ալեքսանդրապոլից 18 վերստ հեռի է և գտնվումէ ուղղակի գէպի արեւմուտք, Ղարսայ չայի ձախ ափի վերայ, այնտեղ, ուր գետը երկար խորաձորից դուրս գալով ընկնումէ փոսորակ հովտի մէջ. Արգինան շինուած է հիւսիսային արեւմուտքում գտնուած սարաւանդի գօշին, որի առաջին տարածվումէ գոգաւոր փոսորակ, որ Հ. Սարգսեանի գրածին հակառակ շատ փոքրացնումէ դաշտի տարածութիւնը. Արեւմտից բարձրանումն այն բլրակները, որոնց միջից Ղարսայ չայը ահագին խորխորատ կազմելով՝ անցնումէ, իւր երկու կողմը թողնելով բլրակների պարսպաձև սեպացած սպառուածքը. որոնք երկարելով գետի ուղղութեամբ՝ հետզհետէ լայնանում և կանաչադարձ թումբեր ձևացնելով հիւսիսային, արեւմտեան և հարաւային կողմից հովանաւորումն Արգինային և աւելի երկարելով դաշտի մէջ ընդ նմին և ցածանալով հաւասարվումն նորան, լեռնակուտակ ալիքներից սկսելով գեղածիծաղ կոհակների պէս հաւասարուելով մակերեւութին Արփաչայի ափին:

Աւերադարձիս եւ առիթ ունեցայ խօսակցել գիւնատներում ծառայող մի քանի պարոնների հետ. որոնց խօսքին նայելով և ներկայ դրութիւնը աչքի առաջ ունենալով՝ Արգինան գաւառական վարչութեան տեղի լինելու ոչինչ յարմարութիւն չունի, նախ՝ որ մի քանի տնուոր թուրքերն ու մալականները չեն կարող հայթայթել պաշտո-

նեաների և նոցա մօտ եկող գանգատաւոր գիւղացիների կենսական պիտոյքը՝ երկրորդ՝ ծառայողները, որ բոլորն էլ քրիստոնեայ են, եկեղեցի և հոգեւոր պաշտամունք չ'լինելու պատճառով՝ զուրկ են մնում հոգեւոր մխիթարութիւնից. և իրանց այս կարիքին բաւականութիւն տալու համար գնումեն Աւղըլը—չախչախ հայաբնակ գիւղը, որ մօտ 6 վերստ հեռի է. Այսերական տան համար յատկացեալ մաղթանքի և այլ եկեղեցական տօների օրերը ժամերգութիւն և Ս. Պատարագ տեսնելու համար:

(Ծ-բ-ն-է-է)

Յ. Վ. ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ.

Քաջ իմանալով՝ որ սիրելի են ընթերցողաց Ամսագրոյդ նորանոր տեղեկութիւնք, մանաւանդ Հայրենեաց վերաբերեալք, փութամ ահա և մի նոր Բեւեռաձև 9 տող արձանագրութեան օրինակ՝ յօգուածոյս հետ միասին հասուցանել Խմբագրութեանդ ի տպագրութիւն, որ գրտնուած է նոր—Պայազիտ Գաւառի Զաղալու Հայաբնակ գիւղի մօտ եղած քարափան վրայ՝ տիրացու Աղէքսանդր Մխիթարեանի տան մօտ. որոյ միջոցաւ և Արձանագիրս ստացայ, Թէ և ցարդ գտածս Բեւեռաձև Արձանագրութիւնքն թուով 11 (5ն յԱրմաւիր, մին ի Յոյակերտ, մին յԷլառ, մին յԱդամիան, մին յԱլիշալու, մին ի Մարմաշէն, և վերջինս ի Զաղալու) գեռ չեն բացատրուած իսկապէս և թարգմանված, որ լոյս և օգուտ տային ազգային կամ ընդհանուր պատմութեանն. բայց ժամանակիս հնագիտաց տաժանակիր աշխատութեանցն նայելով և հնագիտութեան մէջ մրցմանցն՝ յուսալի է որ մի օր այս արձանագրութիւնքն պսակեն բազմաշխատ հնագիտաց քանքն ու վաստակն և լոյս ու փայլ տան Հայաստանի պատմութեանն ու աշխարհագրութեանը:

ՄԵՍՐՈՎ, ԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԻՆՏԵԱՆՑ.